

Є. Ю. Захарченко

РОДИНА ПАРАФІЯЛЬНОГО СВЯЩЕНИКА ХАРКІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ

У XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.: ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ

У статті аналізується стан дослідження родини парафіяльного священика Харківської єпархії XIX – початку XX ст. Робиться висновок про те, що зазначений історіографічний процес пройшов декілька етапів, які суттєво відрізняються між собою. Значною мірою, оцінки та характеристики повсякденного життя парафіяльних священнослужителів і їхніх родин залежали від інтерпретацій ролі духовенства у суспільстві. Вивчення такого роду проблем сучасні автори намагаються здійснювати на основі принципів антропологічно-орієнтованої історії.

Ключові слова: *родина священика, провінційне парафіяльне духовенство, історіографія історії Руської Православної церкви.*

Студії з історії родини належать до одного із нових напрямків дослідження на сучасному етапі розвитку української гуманітаристики. Історія родини міцно закріпилась як окрема галузь «нової соціальної історії» в Західній Європі (family studies) і лише нещодавно привернула до себе увагу вітчизняних науковців [26]. Дослідження життя певної соціальної верстви у ракурсі історії родини дає можливість запропонувати нові інтерпретації історії суспільства у цілому. Попри величезний досвід дослідження історії Руської Православної церкви та духовенства аспекти, пов'язані з родиною парафіяльних священнослужителів, залишаються вивченими фрагментарно. Метою статті є спроба проаналізувати стан дослідження родини парафіяльного священика Харківської єпархії XIX – початку XX ст. На сьогодні вже є приклади історіографічних досліджень, у яких аналізується процес вивчення проблем історії Православної церкви та духовенства зазначеного періоду (М. Калініч [8] та М. Солнцева [24], Л. Махна [14] та ін.). Втім, праці з історії родини парафіяльного священика у них згадуються лише побіжно.

Першою публікацією, у якій автор зосередив свою увагу на проблемах парафіяльного духовенства зазначеного часу, зокрема

і матеріального становища їх родин, стала стаття священика І. Белюстіна [2], яка була надрукована наприкінці 50-х рр. XIX ст. Роботу І. Белюстіна можна вважати першою розвідкою, де розглядалися аспекти родинного побуту та взаємовідносин між членами родини священика. Критика становища духовенства та повсякдення парафіяльних священнослужителів викликала резонанс у церковних та світських колах. Саме починаючи з середини XIX ст. у церковному та світському періодичному друці починають з'являтися статті з аналізом матеріального становища та джерел забезпечення родин парафіяльних провінційних священиків.

Харківська єпархія у другій половині XIX ст. не стала в цьому плані винятком. Починаючи з середини XIX ст., тут почали видаватися церковні періодичні журнали «Духовный вестник» та «Духовный дневник», які так само стали дискусійним майданчиком для обговорення проблем духовенства та становища Церкви у XIX ст. Публікація численних статей на вказану тему спричинила цілу дискусію стосовно ефективності існуючих засобів підтримки матеріального становища духовенства. Ця дискусія також актуалізувалася завдяки публікації двотомної розвідки Д. Ростиславова [20]. Критика існуючого становища духовенства, корумпованості та бюрократизації церковної системи управління у роботах І. Белюстіна та Д. Ростиславова привернула увагу дослідників до проблем Церкви та духовенства у суспільстві Російської імперії.

В історіографії другої половини XIX – початку XX ст. можна умовно виділити дві групи досліджень – це узагальнюючі фундаментальні праці та окремі регіональні розвідки. Згадуючи загальні дослідження, маємо на увазі великі за обсягом праці, автори яких ставили за мету систематизувати і концептуалізувати багатолітню історію Руської Православної церкви. В основі концепції історіописання Руської Православної церкви, а разом із нею і духовенства, лежала теорія провіденціалізму, а також ідея правонаступництва Православної церкви у Російській імперії від Київської митрополії часів давньої Русі [27, с. 7]. До таких робіт належать дослідження Є. Голубінського [6], митрополита Макарія (Булгакова) [13], П. Знаменського [7]. Варто зауважити, що П. Знаменському належить і одна з перших значних праць, присвячених становищу саме духовенства, а не Церкви в цілому. У своїх роботах ці дослідники зробили декілька важливих зауважень про те, що загальна чисельність духовенства протягом другої половини XVIII – першої половини XIX ст. почала скорочуватися, збільшився контроль за пастирською діяльністю засобами різноманітних ревізій та

звітів. Разом із тим, на їх думку, матеріальне становище парафіяльного духовенства і їхніх родин не змінилося. Враховуючи офіційну концепцію імперської влади, що була викладена у формулі графа С. С. Уварова «самодержавство, православ'я, народність» і впливала на підходи офіційних істориків Церкви, цілком логічною була відсутність у цих працях будь-якої критики існуючої системи церковного управління та становища церкви й духовенства у Російській державі протягом століть. Низький рівень аналітики компенсувався у цьому випадку надзвичайною насиченістю фактами.

Іншими за своїм характером були роботи авторів, які також мали духовне походження, але які здебільшого у публіцистичній формі намагалися привернути увагу до гострих проблем життя священнослужителів. Типовими рисами цих робіт були невеликий об'єм, лаконічність викладу, проблемність, критицизм. Зазвичай, ці роботи стосувалися певного регіону. Почасті актуалізовані проблеми мали загальний характер, проте, репрезентувалися на конкретному єпархіальному матеріалі. До такого типу робіт належать і статті харківських церковних діячів І. Чижевського [28], М. Лащенкова [10] та ін., які були вміщені у місцевих періодичних виданнях «Духовный вестник» та «Духовный дневник». Зазначені автори наголошували на незадовільному матеріальному забезпеченні священницьких родин, особливо в сільській місцевості, критикували існуючі механізми взаємовідносин між священником і консисторією, закликали владу до реформ.

Історія парафіяльного духовенства знайшла своє специфічне відображення у працях радянських вчених. Обмежені парадигмою історичного матеріалізму та марксистсько-ленінської методології, роботи радянських істориків мали на меті викриття «антинародної», «експлуаторської» ролі духовенства у суспільстві Російської імперії. Радянський етап історіографії умовно можна поділити на кілька періодів. Упродовж перших десятиліть після Жовтневої революції дослідники наголошували на участі парафіяльних священнослужителів у антиреволюційному русі. Так, Д. Венедиктов [4] зазначав, що уряд імперії не зупинявся ні перед чим, використовуючи будь-які засоби, в тому числі у найбільш критичні моменти «уряд використовував допомогу православної церкви» [4, с. 6]. Автор називає Церкву «таємним політичним агентом самодержавства» та «слухняною рабинею держави». Самих же представників православного духовенства у роботі Д. Венедиктова названо «агентами таємної поліції», «катами», «провокаторами» тощо. У період 1950–1970-х рр.

у радянській державі відбувалося становлення наукового атеїзму, як квазінаукової дисципліни. Втім, поступово з цього часу дослідження з історії Церкви та духовенства набувають більш наукового характеру. Спостерігається використання різноманітних джерел, автори відходять від пропагандистських гасел тощо. Важливе місце серед робіт цього етапу посідає колективна монографія «Релігія та церква в історії Росії» [19]. Варто зауважити, що сюжети стосовно духовенства, тим не менш, мали другорядну роль, найбільше уваги приділялося інтерпретації діяльності Церкви, як суспільного інституту у ретроспективі від християнізації Русі до середини ХХ ст. Поступово від радикального лінчування священнослужителів історики переходять до інтерпретації духовенства, як «зручного знаряддя», яке царський режим використовував з метою управління свідомістю народних мас і боротьби проти будь-яких проявів інакомислення. Протягом 1980–1990-х рр. у зв'язку з процесами політичної лібералізації в історіографії відбувся відхід від застарілих штампів та кліше. Зокрема, це можна помітити у колективній монографії під редакцією А. Клібанова [21].

Показовим прикладом, моделлю для аналізу змін інтерпретацій ролі Православної церкви та духовенства в радянській історіографії є чотириразове перевидання фундаментальної монографії М. Нікольського [16] з історії Руської Православної церкви. Саме М. Нікольський ввів до наукового обігу тезу про «кризу Церкви та духовенства» у середині ХІХ ст. в Російській імперії, до якої апелюють і сучасні дослідники. Монографія М. Нікольського видавалася у 1930 р., 1931 р., 1988 р. та у 1991 р. До видання 1988 р. редактором М. Горленком була написана вступна стаття, у якій він виклав критику окремих підходів та думок автора роботи, передовсім наголошуючи на застарілій термінології, що була використана дослідником [16, с. 4]. Варто зауважити, що відповідні правки були внесені у нове видання, тим самим воно було адаптовано до реалій того часу.

Таким чином, образ парафіяльного духовенства в радянській історіографії зазнавав змін. Поступово відбувався перехід від науково-популярних, пропагандистських робіт до великих академічних видань. Водночас відбулися зміни у метафорах, якими характеризували духовенство: від «жандармів-підлесників» у роботах 1930-х рр. до «чиновників духовного відомства» у 1960-х рр. і «пастирів, що стали заручниками самодержавства» наприкінці 80-х рр. ХХ ст.

Загальна тенденція щодо зміни інтерпретацій священнослужителів від «катів» до «заручників» та «жертв» на тлі поступового повороту

до «олюднення історії» [26, с. 286] у новітній історіографії спричинила появу низки нових досліджень, присвячених суто провінційному парафіяльному духовенству та проблемам його повсякденного життя і становища його родини, зокрема. За останні 20 років в Україні та Росії з'явилася низка робіт сучасних дослідників Л. Посохової та Н. Пилипенко [18], О. Сакало [22], Б. Опрі [17], Т. Леонтьєвої [11; 12], В. Макарової [14] та ін., що принципово по-новому визначають дослідницькі завдання у галузі церковної історії та історії духовенства. Особливої уваги заслуговує робота Л. Посохової та Н. Пилипенко, у якій вперше було визначено основні напрями дослідження родини парафіяльного духовенства Харківської єпархії, зокрема вперше розглядалися проблеми шлюбних відносин, родинного бюджету та освітніх стратегій священнослужителів. Авторки роблять важливе зауваження щодо складності аналізу родинного бюджету через невизначеність чітких статей доходів та видатків духовенства [18, с. 148]. Важливе значення для формування історіографічної бази дослідження мають праці Ю. Селевич [23], С. Кучерової [9], Г. Яковенко [29], які стосуються різних аспектів розвитку церковного життя в Харківській єпархії. Ю. Селевич було досліджено діяльність Харківської духовної консисторії, С. Кучеровою – діяльність Харківського жіночого училища духовного звання, Г. Яковенко – церковно-парафіяльну освіту у Харківській єпархії протягом «довгого ХІХ століття». Доробки названих авторок, хоча й безпосередньо не стосуються нашої теми, тим не менш, надають змогу краще зрозуміти процеси, які відбувалися в родині священика Харківської єпархії.

З'явилися й окремі розвідки з історії повсякдення парафіяльного духовенства й інших єпархій, що створює широке поле для компаративного аналізу процесів, які відбувалися у зазначений період. У дослідженнях Б. Опрі [17] розглядається становище жінки у родині парафіяльного духовенства та роль «матушки» – дружини священика у громаді вірян на матеріалах Поділля. Низка робіт Т. Леонтьєвої присвячена «життю та переживанням» [11] парафіяльного духовенства Тверської єпархії і є важливим прикладом дослідження повсякдення православних священнослужителів Російської імперії протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. на матеріалах окремої провінційної єпархії. Авторка робить важливий висновок, що повсякдення парафіяльного священика було обумовлено низкою надмірних духовних та суспільних обов'язків, що покладалися на нього, примушуючи здійснювати постійний пошук додаткових джерел

матеріального забезпечення [11, с. 54]. Прикладом дослідження життя священика з точки зору соціальної антропології та девіантології є робота В. Макарової [14]. Дослідниця розглядає прояви девіантної поведінки молодих священиків крізь призму механізмів встановлення комунікаційних зв'язків з парафіянами. Важливою є інтерпретація священицьких девіацій, зокрема йдеться про споживання спиртних напоїв зі своїми вірянами не як соціальну ваду, а як необхідну для «батюшки» процедуру ініціації «у колі своїх» під час становлення на парафію [14, с. 77]. Важливим досягненням сучасної історіографії є антропологічний поворот, переорієнтація на дослідження повсякденних практик життя парафіяльного духовенства, використання підходів мікроісторії та «нової локальної історії».

Таким чином, історіографічний процес дослідження родини парафіяльного священика Харківської єпархії у ХІХ – на початку ХХ ст. пройшов декілька етапів розвитку, які суттєво відрізняються інтерпретаціями ролі духовенства та стану його родин у системі церковного та суспільного життя в Російській імперії. Вивчення різноманітних аспектів життя парафіяльних священнослужителів і їхніх родин характеризувалося протилежними підходами: від певної «ідеалізації» у роботах другої половини ХІХ – початку ХХ ст. до певної «демонізації» у працях радянської доби. Сучасні автори намагаються здійснювати такі дослідження на основі принципів антропологічно-орієнтованої історії, що дозволяє уникнути як самоізоляції теми, так і політизації в оцінках.

1. *Базыкин М.* Церковь в борьбе с революционным движением при самодержавии : (пояснительный текст к серии диапозитов) / М. Базыкин. – М., 1940. – 23 с.
2. *Белюстин И. С.* Описание сельского духовенства / И. С. Белюстин // Русский заграничный сборник. – Берлин-Париж-Лондон, 1859. – № 4. – С. 38–58.
3. *Бляхин П. А.* Как попы дурманят народ / П. А. Бляхин. – М. 1920. – 99 с.
4. *Венедиктов Д.* Попы: провокаторы, тюремщики, погромщики / Д. Венедиктов. – М., 1930. – 118 с.
5. *Венедиктов Д.* Палачи в рясах (прошлое русского духовенства) / Д. Венедиктов. – Л., 1933. – 175 с.

6. Голубинский Е. Е. История Русской Церкви. – Т. 2 : Период второй. Московский. От начала монголов до митрополита Макария включительно, 1-я половина тома / Е. Е. Голубинский. – М., 1900. – 919 с.
7. Знаменский П. В. Приходское духовенство на Руси / П. В. Знаменский. – М., 1867. – 344 с. ; *Тё same* // Руководство к русской церковной истории / П. В. Знаменский. – Казань, 1870. – 352 с.
8. Калініч Г. Ю. Образ дореволюційного православного білого духовенства в історіографії / Г. Ю. Калініч // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – 2008. – № 15. – С. 53 – 57.
9. Кучерова С. И. Харьковское училище девиц духовного звания в 50–60-е гг. XIX в. // Вера и разум. – 2000. – № 1. – С. 203–206.
10. Лащенков Н. Материалы к столетию Харьковской кафедры. Христофор – первый епископ Слободско-Украинский и Харьковский / Н. Лащенков // Харьковский сборник. – 1894. – Вып. 8. – С. 99–171.
11. Леонтьева Т. Г. Жизнь и переживания сельского священника (1861–1904 гг.) / Т. Г. Леонтьева // Социальная история. Ежегодник. – М., 2000. – С. 34–56.
12. Леонтьева Т. Г. Женский фактор в жизни православного прихода (вторая половина XIX – начало XX в.) / Т. Г. Леонтьева // Социальная история. 2001/2002. – М., 2004. – С. 193–209.
13. Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской церкви : в 12 т. – СПб, 1883.
14. Макарова В. Ю. «Он хотя и выпивает, но не упивается»: отношение крестьян к пьянству священников / В. Ю. Макарова // Сны Богородицы. Исследования по антропологии религии / под ред. Ж. В. Корминой, А. А. Панченко, С. А. Штыркова. – СПб., 2006. – С. 70–85.
15. Махно Л. Л. Проблема социального служения Русской Православной Церкви в трудах отечественных историков конца XIX – начала XX в. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.09. / Л. Л. Махно. – М., 2013. – 21 с.
16. Никольский Н. М. История Русской церкви / Н. М. Никольский. – 4-е изд-е. – М., 1988. – 445 с.
17. Опря Б. Дружини православних священників та їх роль у сім'ї (в кін. XIX – на поч. XX ст. на матеріалах правобережної України) / Б. Опря // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – 2009. – № 16. – С. 463.
18. Посохова Л. Ю. Сім'я парафіяльного священника Харківської єпархії XIX ст. / Л. Ю. Посохова, Н. Г. Пилипенко // Краєзнавство. – К., 2005. – № 1–4. – С. 146–152.
19. Религия и церковь в истории России (Советские историки о православной церкви в России). – М., 1975. – 255 с.

20. Ростиславов Д. И. О православном белом и черном духовенстве в России. В 2 т. – Лейпциг, 1866. – Т. 1. – 364 с.; – Т. 2. – 673 с.
21. Русское православие: вехи истории / под. ред. А. И. Клибанова. – М., 1989. – 719 с.
22. Сакало О. Типологія і структура родин духовенства Лубенського полку в другій половині XVIII ст. / О. Сакало // Краєзнавство – 2011. – № 1. – С. 151–163.
23. Селевич Ю. Л. Діяльність Харківської духовної консисторії в XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ю. Л. Селевич. – Х., 2010. – 19 с.
24. Солнцев Н. Провиденціальна історическа концепція в трудах русских историков-клириков XVIII-XIX вв. / Н. Солнцев – Нижний Новгород, 2005. – 200 с.
25. Суджаев А. Православная церковь и революционное движение / А. Суджаев. – М., 1925. – 23 с.
26. Удод О. А. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства / О. А. Удод // Актуальні проблеми вітчизняної історії XX століття: зб. наук. праць, присвяч. пам'яті акад. НАН України Ю. Ю. Кондуфора. У 2-х т. – К., 2004. – Т. 2.
27. Харченко А. В. Купецька родина Слобожанщини наприкінці XVIII – на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. / А. В. Харченко. – Х., 2012. – 20 с.
28. Чижевский И. Л. Еще несколько мыслей к вопросу об улучшении быта русского православного духовенства / И. Л. Чижевский. – Х., 1863. – 33 с.
29. Яковенко Г. Г. Церковнопарафіяльна освіта в Харківській єпархії (1799–1917 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Г. Г. Яковенко. – Х., 2006. – 20 с.

Захарченко Е. Ю. Семья приходского священника Харьковской епархии в XIX – начале XX вв.: историография вопроса

В статье анализируется состояние исследования семьи приходского священника Харьковской епархии XIX – начале XX в. Делается вывод о том, что указанный историографический процесс прошел несколько этапов, которые существенно отличаются между собой. В значительной степени, оценки и характеристики повседневной жизни приходских священнослужителей и их семей зависели от интерпретаций роли духовенства в обществе. Изучение такого рода проблем современные авторы пытаются осуществлять на основе принципов антропологически ориентированной истории.

Ключевые слова: семья священника, провинциальное православное духовенство, историография истории Русской Православной церкви.

Zakharchenko Ye. The parish priest's family of Kharkiv diocese in the XIX – early XX centuries: the historiography of the problem

The article analyzes the state of the parish priest's family research of Kharkiv diocese in the XIX –early XX century. It can be concluded that the given historiographical process underwent several significantly different stages. Extensively, assessment and characteristics of the parish priests and their families' daily life depended on interpretations of the clergy's role in the society. Contemporary authors try to study such problems on the principles of anthropologically oriented history.

Keywords: priest's family, provincial parish clergy, the historiography of history of the Russian Orthodox Church.